

подальшим використанням як одного з найяскравіших об'єктів інфраструктури замкового туризму в Україні.

1. Винокур І. С. Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі – Ужгород, 1977. 2. Добрянський В. В пошуках історичного Моклекова // Слово краю. – № 9 від 6 квітня 2012 р. 3. Добрянський В. Нові археологічні відкриття городищ XIV та XVII ст. і фортифікаційних споруд на Західному Поділлі // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку. – Тернопіль, 2012. – с. 47–54. 4. Кучинко М. Динаміка розвитку селищ Західної Волині, Холмищини і Підляшшя в X – середині XIV ст. // Археологічні дослідження Львівського університету – Вип. 5, 2002. – С. 137–150. 5. Кучинко М. Середньовічні міста Волинського Полісся, як оборонні та адміністративні центри регіону // Середньовічні і оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006. – С. 7–16. 6. Малеев Ю. Н. Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987. – С. 86–101. 7. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Тернопільщини від найдавніших часів до XVIII ст. // Тези доповідей і повідомлень I-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції – Тернопіль, 1990. – Ч. II. – С. 22–23. 8. Мисько Ю. З історії Хотинської фортеці // Питання стародавньої і середньовічної історії, археології й етнології – Чернівці-Вижниця, 2011. – Т. 2. – С. 92–105. 9. Толкачев Ю. І. Меджибіж і археологічні дослідження, підсумки та перспективи // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. – Київ-Фастів, 2005. – С. 355–367. 10. Тимошук Б. О. Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород, 1975. 11. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська обл. – К., 1973.

УДК 904

Володимир Захар'єв

Хмельницький обласний краєзнавчий музей

ВИДАТНИЙ АРХІТЕКТОР ІВАН МОГИТИЧ І СОКІЛЕЦЬКА ЦЕРКВА XII–XIII СТОЛІТЬ

© Захар'єв В., 2014

Йдеться про один з епізодів діяльності Народного архітектора України І. Могитича, а саме: перший етап робіт над реконструкцією давньоруської дерев'яної церкви XII–XIII ст., який виявив автор 1994 р. в урочищі Батарєя поблизу с. Сокілець Дунаєвцького району Хмельницької області.

Ключові слова: Іван Могитич, дерев'яна церква, XII–XIII ст., ур. Батарєя, Сокілець, реконструкція.

The article refers to an episode of activity of the People's architect I. Mohytycha Ukraine, namely: the first stage of works on the reconstruction of Old Russian wooden church in the twelfth and thirteenth centuries., Which was found by the author in 1994 in the tract near Battery s. Sokilets Dunayevets'kyi Khmel'nitsky region region.

Key words: John Mohytych wooden church, the twelfth and thirteenth centuries, Ur. Battery, Sokilets, reconstruction.

Чималим здобутком подільської археології слід вважати виявлені автором 1994 р. залишки спаленої дерев'яної давньоруської церкви у с.Сокілець Дунаєвцького району. Вона знаходилася на комбінованому підплитово-грунтовому могильнику XII–XIII ст. в урочищі Батарєя на плато

правого берега р. Ушиці. Не зважаючи, що з того часу минуло майже два десятиліття, сьогодні – це єдина науково обстежена і описана культова споруда давньоруського часу на Поділлі. Бо хоча маємо повідомлення про ще одну таку будівлю в регіоні, а саме: м. Кам'янець-Подільський, однак ані про її структуру, ні про розміри ніяких даних не збереглося [1, с.3]. Крім того виявилось, що сокілецька знахідка була доволі дочасною і заповнила відповідну нішу в класифікації дерев'яного християнського будівництва України, яку на той момент укладав світлої пам'яті Народний архітектор України, кандидат історичних наук Іван Могитич (1933–2006 рр.) [3]. Взагалі, Іван Романович доклав найбільше зусиль для пропагування її у науковому середовищі. Писав про неї і автор [2, с. 71–73; 3, с. 46–47; 4, с. 125–127; 5, с. 243–249; 6, с. 189–192; 7, с. 16–21; 8, с. 23–25; 9, с. 221–229; 10, с.72–75; 11, с.75–77]. Згадували у своїх працях подільські дослідники С. Маярчак [12, с.60], О. та П. Білі [13, с. 78].

Сокілецька церква розташовувалася в центральній частині могильника, де за час дослідження виявлено 100 поховань мешканців регіону кінця XII–початку XIII ст. Зі сходу, півдня та заходу впритул до неї підступали вапнякові плити, що перекривали ранні поховання могильника. Така традиція існувала у Галицькій землі, куди у X–XIII ст. територіально сходило теперішнє Поділля (давньоруське – Пониззя).

Рештки церкви виявлено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. На щастя, їх не надто потривожила оранка. Тому що обробітку землі, який інтенсивно проводили тут після створення радянських колгоспів у 30-х роках XX ст., заважали вищеназвані плити перекриття, але частина конструкції все-таки була зрушена з первинного місця.

Очевидно, конкретна церква не мала постійного суцільного фундаменту. Однак по периметру збереглися окремі камені, на яких лежали підвалини, що дають певну уяву про споруду. Подаємо розміри на основі польових обмірів.

Довжина західної стіни (на основі сучасного стану) – 4,2 м, південної – 4,7 м. До східної стіни наві прилягав вітвар, викладений найдрібнішим камінням зі слідами перебування у вогні (наслідок пожежі) розмірами 3,2x2,3 м. У цій частині знайдено звідницю — пластинчастий предмет, що використовувався для підтримки килимка над чашею для причастя, а також єдині у культурному шарі могильника фрагменти кришки кружальної давньоруської посудини.

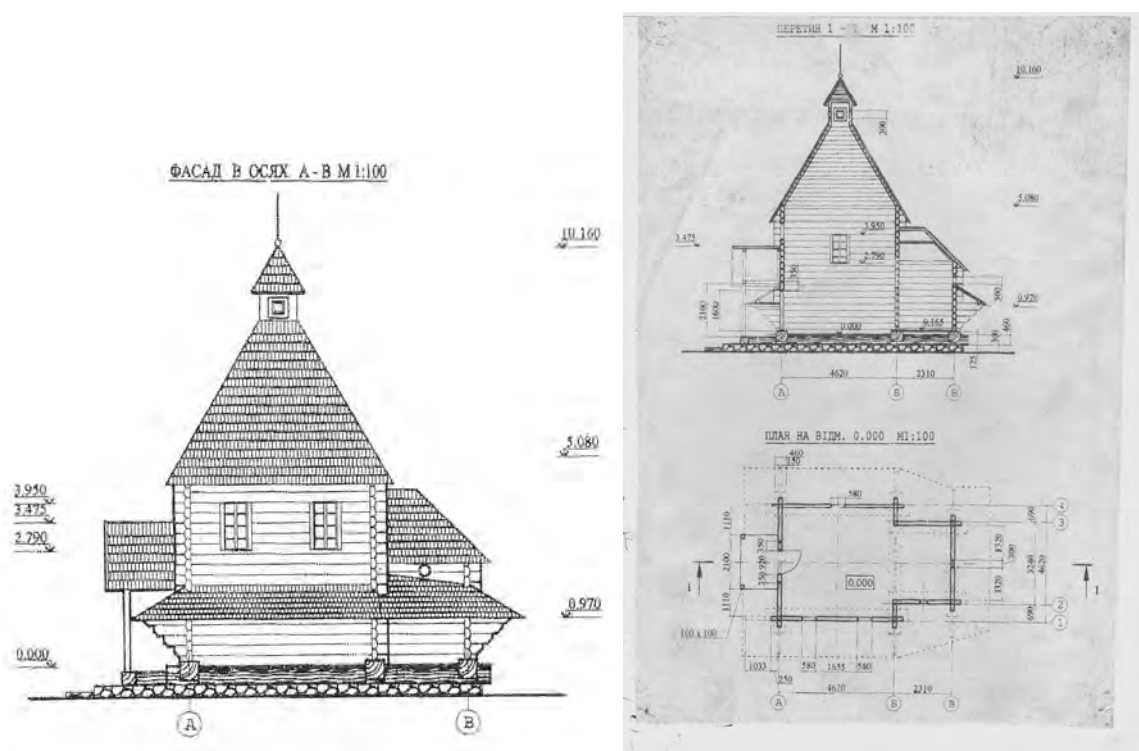
По периметру церкви місцями простежувалися незначні фрагменти спалених колод, що утворювали центральний квадрат споруди. У день пожежі дув південно-східний вітер. Шлейф рознесених ним вуглинок простежено на північний захід від церкви [14, с. 103–104].

На основі польового матеріалу професор Іван Могитич зробив уявну реконструкцію сокілецької давньоруської церкви (*рисунок*). На його думку, вона була дводільна. До наві, розмірної на основі квадрата у 10 стародавніх ліктів (462 см) прилягав вітвар 5x7 ліктів. Поперечні зрубину викладені по осях, а повздовжні – у середину розмірних кілків. Не виключено, що із заходу був легкий ганок, сліди якого втрапились [15, с. 104].

Високо оцінивши знахідку, він 1999 р. в своїй аналітичній статті “Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст.” ввів її як окремий тип у класифікацію дерев'яних церков Галицько-Волинського регіону [1, с.5]. А 2002 р. і у ще кардинальнішу статтю “Архітектура дерев'яних храмів” [16, с. 8–29]. Зокрема, вказав таке:

“У нашому розпорядженні є, наразі, 21 план церков X–XIII ст. – від найпростіших квадратів до складної конфігурації. Розмір розбивочних квадратів (чи радіусів) центрального ядра церкви коливається від 4,20 м (10 ліктів по 0,426 м) до 10,65 м (23 лікті). Розміри церкви завжди були у визначеній пропорційній залежності від розмірів центрального зрубу (наві), який визначався кількістю парафіян та призначенням храму. Для центрального зрубу розбивали потрібних розмірів квадрат і по кутах вбивали у землю кілки. Підвалини (нижній вінець зрубу) вкладали різними способами: дві ззовні, а дві всередині кілків; всі всередину, але одна паралельна пара зсувалася всередину на товщину зрубину; дві по осях, а дві ззовні чи всередину. Дуже рідко вживали рівносторонній квадрат, щоб уникнути “сухости” зрубу. Різностороннє розташування зрубину відносно

кілків у лексичі українських майстрів має вирази: “на зрубину у середину”, “на дві зрубини до середини” тощо. Такий захід забезпечує відношення сторін зрубу як 2:Ц5, що, за виразом академіка І. В. Жолтовського, дає “живий квадрат” – характерний захід будівничих княжих часів.

Графічна реконструкція сокілецької дерев'яної церкви. Автор І. Могитич

Велика кількість відкритих археологами церков була двозрубною. Серед них – з більшим зрубом нави та меншим, близьким до квадрата, вівтарним зрубом. Першу з церков цього плану відкрили ще у 1936 р. Р. Якимович та Я. Пастернак у Давидгородку, між Прип'яттю і Горинню. Це була родова церква-усипальниця XI ст. князя Давида Ігоровича – засновника міста і дреговицької (поліської) княжої династії. Загальні розміри церкви 7,60x5,30 м. До квадратної нави, збудованої ззовні розбивочного квадрата 4,60x4,60 м (11x11 ліктів), прилягав вівтарний зруб завширшки 3,20 м (7 ліктів), висунений на схід на 2,30 м (5 ліктів). Товщина підвалини становила “неповних 50 см”. Такі церкви теж обстежені: у с. Сокілець Хмельницької обл., XII-XIII ст., центральний зруб 4,6x4,6 м (10x10 ліктів), бабинець – 2,3x3,2 м (5x77 ліктів); у Терепчі біля Сянока, друга пол. XIII ст., нава – 5,5x6,0 м, вівтар – 2,5x3 м, відкрита у 1996 р Юрієм Гінальським; у Галичі на “Церквиськах” церква Благовіщення, XII ст., значно більших розмірів (7,4x7,1 – нава та 4x4,16 – вівтар. У Василеві та його околицях двозрубні церкви мали трапецієві вівтарі, які ховались під широке піддашся, або вівтар творив гранчастий зруб. Першого варіанта відомі дві церкви: у с. Вікно (урочище Мартинівка), за 15 км від літописного Василева, церква XII-XIII ст., нава – 6,0x6,0 (13x13 ліктів) та вівтар, висунений на схід на 1,4 м (3 лікті), церква XII-XIII ст. на замчищі Хом літописного Василева, нава з товщиною зрубу мала 8x8 м (розбивочний квадрат 7,4x7,4 м, тобто 16x16 ліктів) та, ймовірно, вузький вівтар. Церква другого варіанта, відкрита Б. Томенчуком на дитинці Василева у 1984–1985 рр., мала велику наву розміром 9,5x9,5 м (розбивочний квадрат 9,25x9,25 м, тобто 20x20 ліктів) та висунений на 8 ліктів трапецієвий вівтар... [16. с. 9–11].

У середині 2006 р., буквально за лічені місяці до відходу у потойбіччя, Іван Романович створив графічну реконструкцію Сокілецької церкви і надіслав її для експонування у місцевому історичному музеї та використання під час відбудови церкви (таку ідею виношував, але поки що не

реалізував, автор). Втім, нещодавно проявили до неї інтерес з музею православ'я Хмельниччини, в експозиції якого вирішили встановити модель цієї церкви.

Зауважимо, що у Сокилецькому регіоні виявлено і речові знахідки давньоруського християнського культу, зокрема, три хрестики: два – в засипці могил на вищезгаданому могильнику (один з яких цілий, інший – зломаний у давнину) та один на території поселення № 3, яке лежить смугою вздовж ярка, що примикає до долини р. Ушиця за 200 м північніше від комбінованого могильника.

Досі залишається остаточно не з'ясованим, чому хрестики лежали не безпосередньо між кісток небіжчиків, а у засипці, та чому припинила свої існування культова споруда? На думку автора, ці та інші артефакти могильника, зафіксували непросту релігійну ситуацію тогочася на південно-східному пограниччі Галицької землі.

Влітку попереднього до знахідки залишок церкви 1993 р. на площі розкопу було виявлено вапняковий, квадратного перетину, надламаний блок довжиною близько одного метра. На відміну від плит він лежав віссю не схід-захід, а південь-північ, і не перекривав жодної могили. Тому спочатку було кілька варіантів трактування його призначення, які потім відкинули як хибні. Наступного сезону землекопи цілком випадково виявили за 25 метрів північніше від могильника ще один схожий за перерізом, але закруглений з одного боку фрагмент. Їх поєднання дало дослідникам можливість отримати стилізованого фалоподібного ідола довжиною 1,45 м і товщиною 0,4х0,5 м.

Того ж сезону у засипці пох.24 знайдено хліцеподібний камінь діаметром 0,29 м, нижня частина якого мала виїмку і сліди зарубок. Судячи з форми та слідів використання, цей камінь міг використовуватися у язичницькому ритуалі жертвоприношення півня.

Очевидно, ідол та хліцеподібний камінь становлять один ритуальний комплекс, який використовувався на могильнику у першому періоді його розбудови – часу перекривання могил плитами, що є свідченням язичницького начала підплитових поховань.

Підтверджує це такий факт. Вищеописану церкву закладено поверх підплитових поховань, з яких спеціально знято плити. Вівтар за тодішньою традицією перекривання поверженого переможцем, наприклад, надряпування хрестів поверх язичницьких символів у печерах та на скелях, які використовували язичниками, розмістили на місцезнаходженні ідола, якого розтрошили і розкидали.

До речі, у “Повісті минулих літ”, після розповіді про хрещення киян Володимиром Великим, сказано: “...повелів він рубити церкви і ставити (їх) на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів (настановляти), і людей на хрещення приводити по усіх городах і селах”[17].

До церкви місцеві жителі змушені були заходити по плитах, що перекривали інші поховання, як ще один приклад зверхності нового над старим. Очевидно, це викликало супротив тих, хто не зміг витерпіти наругу над пам'яттю предків. Вони і спалили церкву. Бо, історично доведено, що монголо-татарські нападники, безпричинно не знищували культові споруди місцевого населення. До того ж у спаленій сокилецькій церкві не виявлено кістяків загиблих, як це простежено в інших церквах, що стали останнім захистом для оборонців багатьох давньоруських міст і сіл.

Отже, з розкопок сокилецької давньоруської дерев'яної церкви одержано неоціненні дані для пізнання середньовіччя в Україні та, безпосередньо, процесу християнізації Пониззя.

Сьогодні на ринку старожитностей з'явилося багато артефактів культового призначення давньоруського часу. Через недосконале законодавство, неконтрольованість багатьох суспільних процесів пам'ятки нещадно розграбовують так звані “чорні археологи” або знищують недоброзичливці, котрі різними шляхами отримали їх у приватну власність. Тому дуже важливо, щоб держава подбала про належне фінансування дослідницьких робіт науковців на давньоруських об'єктах, допоки є ще досліджувати. Слід відмінити і поправки до законодавства, які, фактично,

припинили діяльність обласних відділів Охоронної археологічної служби України, адже саме завдяки її фахівцям щороку виявлялися досі не відомі об'єкти давнини, серед яких і ті, що презентують Давню Русь.

1. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”, число 10. – Львів, 1999. – С. 3–14. 2. Захар'єв В. Поховальний обряд давньоруського населення Поділля // Культура України і слов'янський світ. Тези доповідей та повідомлень. Ч.І. – К., 1992. – С. 71–73. 3. Захар'єв В. Давньоруські могильники Сокільця на Ушиці // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I- на початку II тис. До н.е. Тези доповідей та повідомлень. – Чернівці, 1994. – С. 46–47. 4. Захар'єв В. Давньоруські могильники Центрального Поділля // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 125–127. 5. Захар'єв В. До питання про подільський варіант давньоруського поховального обряду // Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 243–249. 6. Захар'єв В. Елементи язичництва в християнських похованнях давньоруського Сокільця // Матеріали ІV Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. – К., 1996. – С. 189–192. 7. Захар'єв В. Стародавня Русь на Дунаєвеччині // Дивокрай. Науково-популярний альманах Хмельниччина Подільська. – Хмельницький, 1997. – В.2. – С. 16–21. 8. Захар'єв В. Давньоруський Сокілець // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Матеріали. Науково-краєзнавчої конференції. – Київ, 1997. – С. 23–25. 9. Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937–1990): Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1997. – С. 221–229. 10. Захар'єв В. Десять років дослідження археологічних пам'яток Сокілецького мікрорегіону // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. Вип. ІІІ. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 72–75. 11. Захар'єв В. Давньоруські язичницькі та християнські святині Сокільця // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. Вип. ІІІ. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.75–77. 12. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки ІХ–ХІІІ ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с. 13. Білий О.П., Білий П.А. Миньковеччина: Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с. 14. Захар'єв В., Могитич І. Сокілецька давньоруська церква // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1996. – Ч.5. – С.103–104. 15. Там же – С.104. 16. Могитич І. Архітектура дерев'яних храмів // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”, число 12. Львів, 2002. – С. 8–29. 17. Літопис Руський. – Київ, 1989. – С.66.